

УДК9(47.71)

М.С. Пасічник

Українська академія друкарства

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ПРО ПОЧАТКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ
ГЕТЬМАНА І. ВИГОВСЬКОГО**

Аналізуються суспільно-політичні процеси після смерті гетьмана Б. Хмельницького на основі свідчень історичних джерел. Простежено політику Московської держави щодо України.

Політика, національно-визвольна війна, козацька старшина, Варшава, Москва, Стамбул, соціальні відносини, Українська держава, Руїна.

Обставини, за яких відбулося обрання гетьманом І. Виговського, досить докладно й яскраво описані у відомому українському літописі Самовидця-Ракушки, який проаналізував відомий учений М. Петровський в своїх працях, присвячених Руїні. «По похороне старого Хмельницького, либо то еще за живота старій Хмельницькій назначиль гетманом сина своего Юря, але еднакь нещасливая зайздость албо хтивость уряду тоє справила, же з старшины не одинь того себе зичиль уряду, а не могучи явне с тимь откритись и того явне доказовати, тоє умислили и намовили, яко молодого лети, Хмельницького, жебы от того уряду отмовлялся, здаючи оній. И так, будто учинивши раду, часть козаковъ зобравши в дворь Хмельницького, а наиболее тихъ людей превратнихъ, а тымъ зичливыхъ, которихъ на тоть урядь гетманства прыгнули, а в остатку дворь замкнули, не пуцаючи никого. Где Ю.Хмельниченко, вийшовши з светлицы у тую раду, учиниль подякуванне от родича своего за урядь гетманства и поклонилсь усе-му войску, и положиль булаву и бунчукъ в той раде и, поклонившись, отойшоль в светлицю. А Виговскій писарь за писарство подякованне чиниль, а обозній Носачь корсунскій за урядь обозництва. И тая булава часть немалій лежала в той раде. Кожному бы ся хотело узяти тоть урядь, але же не позволяеть войско. Пытано по килка кроть през асауловъ войска: на чомь бы воля іхъ была, жебы зоставаль на томь уряде гетманства? Але усе одними голосами кричат, жебы синь Хмельницького гетманомъ зоставаль, а звлаща з посполитыхъ козаковъ тые голоса призывають молодого Хмельницького и просятъ оногo, жебы тоть урядь справоваль на местцу отцевскомъ, которій отмовляється молодостію леть своихъ и фрасункомъ смерти родича своего, а до того придаючи, не маючи такого довцепу войско справовати, и жебы Украина зоставати мела в тихости. Дають на тоє оному раду войско посполитое, жебы онь тоть урядь гетманства держаль, жебы тая слава была, же Хмельницькій гетманомъ, а справцы войска и порадцы тие жь, що и при небожчику Хмельницкомъ старомъ зоставали, то есть

Виговській писар, и Носачъ обозній, і Григорій Лесницькій судею, — тые жебы уже справовали, яко оній Хмелницькій перед смертю в опеку того сина своего подаль. Але они того уряду себе желяючи, отражали молодому Хмелницкому, жебы не брался за тотъ урядъ; що усиловне отпрошивалься, але козацтво не хотело оногo от уряду того уволнити, памятаючи на зичливість отческую. И такъ упросили молодого Хмелницкого, жебы при нему зоставали булава и бунчукъ, а якъ у войско виходити, жебы з рук и двора Юря Хмелницкого тое отбираль (Виговській), а пришовши з войска, знову тое отдаваль, до рукъ Хмелницкого; на що любо ся вымовляль Выговській усты, але сердцемъ шукаль того способу-якъ бы тое целкомъ опановати, и просиль войска, жебы тое до третего дня, то есть до середи, знову козаковъ раду и знову в тотъ же дворъ Хмелницкого зобралося козацтво, полковники и сотники, и що могло увойти черне, - знову о тое гетманство трактовати. Але яко перве сотники з черню постановили, на томъ и стали, жебы зоставали знаки войсковые при Хмелницкомъ молодомъ, и жебы з своихъ рукъ Выговскому даваль, як у войско виходити маеть, а з войска якъ плвернетъ, жебы знову отдаваль до рукъ Хмелницкого. Але предся фортель лядскій а лацини превротность нашла деру, которую бы мела влезты в тотъ урядъ гетманства и опановати, - и далъ такую рацію полквникамъ и всему войску на той раде зостаючимъ, яко бы покору свою показуючи Выговській козакомъ: просить о позволенье усего войска-як оному на листахъ свой титуль писати при тихъ клейнотахъ? Поневажъ и уневерсалахъ, выданныхъ з войска, подписовати,-и при томъ писме якъ ся подьписовати при печати войсковой? Аже юже оногo советники вынайшли тотъ способъ: дали такую рацію народу посполитому, жебы позволили оному писатися тымъ способомъ: «Ыван Выговській, на тотъ час гетманъ войска запорожского», а чернь, яко простые люде, позволилися оному у такъ писати. И такъ тая рада скончалася, а Выговській почаль промышляти о козакахъ: першая, жебы тыхъ, которыхъ былъ розумель незичливыхъ себе, вытратити; другая, жебы оторватися от царского величества, учинити згуду з королемъ полскимъ... Не много тая постанова Выговского з Хмелницкимъ тривала: запомнилъ того скоро Выговській, же стай Хмелницкій, з неволе оногo от татар вызволивши, такимъ паномъ учинилъ, а не тилко его самого, але и усехъ покерныхъ его збогатилъ,-бо тые прызнаки разъ узявши у молодого Хмелницкого, то есть булаву и бунчукъ, юже оному не отдаль, але при себе задержаль, и почаль дракгунею збирати, такъже корогвы полскіе збирати затыгати» [13].

Цей опис перейшов повністю або частково до інших залежних від Самовидця літописів [6, 14]. Використовують його і дослідники, які дають відповідну оцінку даному періоду [4]. Слова, які Самовидець вкладає козацтву на цій раді, «жебы тая слава была же Хмелницькій гетьманомъ» В. Липинський використовує як один з аргументів монархічного устрою України [6].

З повідомлення Самовидця про Чигиринську раду можна виокремити певні важливі події:

рада тривала з перервами три дні;

у перший день на раду було запрошено тільки прихильників І. Виговського;

у перший день ради гетьман Ю.Хмельницький та інша старшина відмовилися від посад, але рада ухвалила Юрію залишитися гетьманом;

рада також ухвалила, що І. Виговський мав отримувати від Юрія гетьманські клейноди — булаву і бунчук на час походу, та повертати їх гетьману після походу;

на третій день ради було ухвалено, щоб І. Виговський під час походу підписувався «Іван Виговській, на тотъ часъ гетманъ войска запорожского».

І. Виговський, узявши раз булаву і бунчук у Ю.Хмельницького, вже їх йому не повертав.

Аналізуючи події того часу на підставі не тільки Самовидця, скільки інших джерел, можна зробити висновок, що багато подій, поданих цим літописом, не відповідає дійсності. Так, згідно з літописом Г. Лісницький титулувався суддею ще за Б.Хмельницького, тоді як був він насправді миргородським полковником [5, с.62]. Зовсім по-іншому відбулися події обрання І. Виговського гетьманом, ніж маємо в описі Самовидця.

Загальновідомо, що коли в Москві стало відомо про смерть Б. Хмельницького, в Україну було відправлено представника від московського царя В. Кікіна, котрий отримав завдання розвідати, хто має стати гетьманом і чи козацька старшина прихильно ставиться до введення в міста московських воєвод.

Відповідно до опису В. Кікіна, він прибув до Чигирин 23 серпня, а через два дні мав зустріч з Ю. Хмельницьким та І. Виговським, з якими вів переговори в справі московських воєвод і передав царську грамоту. Козацька старшина просила ознайомити зі статтями, що були підписані в Москві 1654 р. С. Зарудним і П. Тетерею «и поговоря о томъ, того числа изъ рады розо-шлися».

Також є повідомлення В. Кікіна про оприлюднення договірних статей Б. Хмельницького між Москвою й Україною на козацькій раді від 26 серпня 1657 р. «...и те статьи, что, по гетманскому и всего войска челобитью, присланы отъ царского величества съ судьёю Самойломъ да съ полковникомъ съ Павломъ Тетерею, передъ ними въ раде чтены, и они техъ статей всехъвыслушевь, царского величества милости и своимъ волностямъ обрадовались, что гусударь, его царское величество, ихъ войсковыхъ волностей, наданыхъ отъ прежнихъ великихъ князей рускихъ и отъ королей полскихъ, ни въ чемъ не уменьшилъ, но еще и умножилъ свою государскую къ нимъ войску запорожскому милость. До того жъ числа, не расходясь изъ рады, выбрали всемъ войскомъ на гетманство писаря Ивана Выговского, и булаву гетманскую дали ему писарю и приговорили на томъ: покаместа взмужааетъ прежнего гетмана Богдана Хмелницкого сынъ Юрья Хмелницкой и будетъ въ возрасте, и до техъ местъ войско ведать и расправа всякая чинить ему новообраному гетману Ивану Выговскому; а писатца гетманомъ ему жъ Ивану Выговскому». Того ж дня В.Кікін був «у нынешнего новообраного гетмана у Ивана Выговского, по его прсылке, у него на дворе. И онъ гетманъ Иванъ Выговской столнику В.Кикину сказывалъ, что приговорили

въ раде и обрали войскомъ на гетманство его И.Выговского до техъ мечь, по-каместа взмужает сынъ гетманской Юрья Хмельницкой» [3, с.84].

Читаємо у М. Петровського про цю Чигиринську раду з іншого джерела. Після похорону Б.Хмельницького стало відомо, що у козаків передбачається козацька рада. Путивльський воевода відправив до І. Виговського піддячого Іллю Роколова, який повідомив, що «августа въ 26 день была у полковниковъ и у всего Войска Запорожского рада, и выбрали быть гетманом надъ Войскомъ Запорожским писарю Ивану Выговскому, и булаву ему царского величества дали и говорили, чтобъ онъ великому государю царю..., служил верно и надъ Войскомъ Запорожскимъ былъ гетманомъ и добрую имъ справу чиниль. И принявъ царского величества булаву, гетманъ Иванъ Выговской говорилъ въ войско: се царского величества булава доброму на ласку, а злomu на карность, а манить я въ Войску никому не буду, коли вы меня въ гетманы обрали; а войско Запорожское безъ страха быть не можете» [10, с.42]. У вересні приїхав до Києва з Чигирини київський полковник Павел Яненко, Хмельницький і розповідав київському воеводі А. Бутурліну «какъ де гетмана Богдана Хмельницкого погребли, и у нихъ де полковниковъ и у всехъ начальныхъ людей была рада, кому у нихъ надъ всемъ Войскомъ Запорожскимъ быть гетманомъ, потому что сынъ ево Юрасъ Хмельницкий в молодыхъ летехъ и съ такое дело ево не будетъ и Войска де Запорожского ему не управить; и на раде де приговорили все полковники и иные начальные люди и многихъ Черкасскихъ гордовъ козаки, что быть у нихъ надъ всемъ Войскомъ Запорожскимъ на Юрасово место гетманомъ писарю Ивану Выговскому, и выбравъ ево писаря, твое великого государя жалованье, булаву и знамя, отдали ему писарю, а отдаваючи твое государево жалованье, булаву, говорили ему Ивану Выговскому, чтобъ ему, будучи гетманомъ, Войско Запорожское править также, какъ было при гетманы Богдане Хмельницком, и вольностей ихъ не отымать» [9]. У збереженому повідомленні Бутурліна маємо факти про взаємовідносини його з І. Виговським, причому останній постійно зветься гетьманом.

Як уже згадувалося, літопис Самовидця стверджує, що радою Виговському було надано право тільки під час походу підписуватись гетьманом «на тотъ часъ». «Але ж ми не тільки не маємо жодного документа, — писав М. Петровський, — з таким підписом Виговського, а навпаки, в листі його до воеводи Зюзіна в Путивль від 26 серпня 1657 р. Виговський титулує себе «Иванъ Выговскій, гетманъ, съ Войскомъ его царского величества Запорожскимъ» [10]. Не було походу в 1657 р. в Україні, коли б на чолі війська був І. Виговський, маючи від Ю. Хмельницького булаву і бунчук.

Усе сказане засвідчує, що інформація Самовидця про описувану раду радше за все вигадана. Можливо, що маємо справу з певною тенденційністю Самовидця в ставленні до І.Виговського.

Відомо, що козацька рада відбулася в Корсуні в жовтні 1657 р., і на ній І. Виговський відмовлявся від гетьманства, але козацтво знову ствердило Виговського на цьому уряді; літопис Самовидця нічого не описує про ці події.

Таким чином, вищенаведені моменти в літописі щодо Виговського свідчать, що і в описі Самовидця про події Чигиринської ради не маємо справи з інформацією, яку літописець занотував до своєї праці на підставі якихось інших джерел, давши звістки непевні, а маємо справу з певною тенденцією літописця, котрий хотів у своїй праці тим чи іншим шляхом заплямувати І. Виговського. Причину ворожого ставлення літописця до Виговського, як вважав М. Петровський, треба вбачати в тому, що Самовидець належав до середовища козацької старшини, яке спочатку підтримувало політику І. Виговського, а потім, коли виявилось, що Виговський репрезентує інтереси переважно верхів тодішнього українського панства, залишило Виговського й підняло проти нього повстання [9]. Літопис Самовидця складався згодом, опісля описуваних подій, і тому факти Виговщини в ньому так тенденційно висвітлені [11].

Під час обрання гетьманом І. Виговського на раді в Переяславі московський цар уперше порушив питання про ствердження гетьманом договору 1654 р. Цього разу акт ствердження відбувся у формі зачитування статей і скріплення їх власноручним підписом Виговського. Поруч із затвердженням договору 1654 р. представник Москви подав гетьманові на схвалення «нові статті», що наразі не скасовували основних постанов договору 1654 р., а його доповнювали чи стосувалися справ, які першим договором не були вирішені. Як би там не було, слід зазначити, що ні в акті ствердження основного договору, ні в акті ухвали нових додаткових статей ніщо не нагадувало про який-небудь акт «ласки царської»: діяли дві формально рівноправні сторони, приймали й ухвалювали, хоч і не рівночасно, основний і додатковий договори, проте фактичне становище сторін було нерівним — цар мав можливість ставити Виговському певні умови й вимагати їх прийняття. Фактична ситуація залежала від реального співвідношення сил, а не від переваги правних титулів. Відразу ж після зміни фактичної ситуації на користь України гетьман І. Виговський відмовився від даної ним умовно згоди на додаткові статті, тож другого проекту додаткового договору не здійснено.

Необхідно зазначити, що був ще один проект договору від 7 лютого 1659 р., зовсім не схожий до попередніх проектів ні формою, ні змістом. Немає в ньому наказів чи вимог, лише пропозиції й поступки максимально можливі, обмежені лише умовою непорушення царської гідності. «Велено ему, боярину (Трубецькому), съ ним гетманомъ съехаться и договоръ учинить о принятіи крове христіянскія». Якщо гетьман згодиться «подъ государевою високою рукою въ подданстве быти», на яких статтях бажає договір скласти; коли оголосить статті польського короля (тобто гадяцький договір), в статтях буде написано, що йому гетьманство і київське воеводство, а полковникам і іншим старшинам шляхетство і вольності, маєтки, тоді «примеряся къ темъ статьямъ не будетъ самыхъ высокихъ и затейныхъ статей, которые не къ чести государеву имяни, и на техъ статьяхъ договоръ учинить» [1, с. 162]. Отже, дається згода на умови Гадяцького договору. Коли ж договору з польським королем Виговський не «объявить», а буде вимагати, «чтобъ о статьяхъ договоръ учинить съ

нимъ, бояриномъ», то наказується зробити так: коли військо І. Виговського любить і бажає його за гетьмана мати, то бути йому гетьманом «по прежнему». Далі в наказі зазначаються можливі вимоги Виговського і дається на них згода.

1. Надається йому київське воєводство.

2. Батькові гетьмана, його братам, полковникам — уряди, каштелянства, старства.

3. На гетьманську булаву — додаткові городи.

4. Коли гетьман буде вимагати «чтобъ въ Кіеве и иныхъ городахъ государевымъ бы воеводамъ и ратнымъ людямъ не быть и чтобъ боярина Василья Борисовича ныне изъ Кіева... вывезть, а ратнымъ бы людямъ... быть; а буде говорить упорно», — то вивести.

5. Обіцяти усмирити й примирити своєвільників, що бунтують, і на майбутнє своєволі не дозволяти, аби лише татар не приводив.

6. Цар жадним «спорам» не буде вірити та за своєвільників не буде вступатися... «А иныхъ статьяхъ, о чемъ учнетъ (Виговський) говорить, делать, смотря по тамошнему делу и применяя къ прежнимъ статьямъ». А як договір буде складено, то «чтобъ на томъ на всемъ веру учинилъ со всеми своими сродичи и съ полковники, а буде можно на то привести, чтобъ крестъ целовать и черни, потому что все пошаталось...» [15, с.104].

Проте проект прийшов запізно, може, тому він і був таким сприятливим, що мало було вже шансів для його здійснення. Князь Трубецькой не мав змоги виконати наказ царя, не міг бачитися з Виговським, бо гетьман безповоротно став на шлях вирішення справи зброєю, а не переговорами. Так проект і залишився назавжди проектом.

Отже, історичні факти підтверджуються цілою низкою автентичних, опублікованих матеріалів з московських архівів, що повною мірою стверджують і переконують: між Україною та Москвою, починаючи з 1654 р., існували відносини суто договірною характеру, взаємини двох формально рівноправних сторін, а не відносини підданства, інкорпорації; що Україна і Москва прийняли на себе певні взаємні обов'язки на підставі договору, а не на одностороннього акту «ласки» та «пожалування» царського; що правова сила договору залежала не лише від волі московського царя, а й від волі України, виявленої в ствердженні гетьманом основного договору 1654 р., і доти договір був у силі, доки не відкликано його гетьманом І.Виговським шляхом урочистої декларації до інших держав.

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — С-Пб., 1867. — Т.V ; С-Пб., 1872. — Т.VII. — 288 с. 2. Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Т. IV. — 746 с. 3. Волкъ-Карачевскій В. Борьба Польши съ козачествомъ во второй половине XVII и начале XVIII в. / В. Волкъ-Карачевскій. — К., 1899. — Ч. 11. 4. Костомаров М. Гетьмановане Ивана Выговского / М. Костомаров. — Тернопіль, 1881. 5. Крип'якевич І. Студії над державою Б.Хмельницького / І. Крип'якевич // Записки НТШ. — С.78. 6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992 — С. 112–113 ; Див.: Липинський В. Україна на переломі / В.Липинський. — Відень, 1920. 7. Окиншевич Л. Генеральна Рада на Україні — Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л. Окиншевич. — Праці Комітету для виучування історії західно-руського та українського права. — К., 1926. —

Вип. 6. 9. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII ст. / М. Петровський. — Харків, 1930. 10. Петровський М. До історії Руїни / М. Петровський. — Записки Ніжинського Інституту Народної освіти. — 1928. — Кн. 8. 11. Петровський М. До історії державного устрою України XVII віку / М. Петровський. — Харків, 1931. — Кн. XI. 12. Петровський М. Псевдодіаруш Самійла Зорки / М. Петровський. — Записки історико-філологічного відділу. — К., 1928. — Кн. XVII. 13. Летопись Самовідця. — К., 1878. — С. 481. 14. Самійло Величко. Літопис. — К., 1991 — С. 217. 15. Яковлев А. Українсько-московські договори XVII–XVIII ст. / А. Яковлев. — Варшава, 1934. 16. Rawita-Gawrotiski F. Bohdan Chmielnicki / F. Rawita-Gawrotiski. — Kraków, 1907–1909. — Т. 1–2.

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА О НАЧАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГЕТМАНА И.ВЫГОВСКОГО.

Анализируются общественно-политические процессы после смерти гетмана Б. Хмельницкого на основе свидетельств исторических источников. Прослежена политика Московского государства относительно Украины.

DOCUMENTARY EVIDENCE OF THE INITIAL ACTIVITY OF HETMAN I.VYHOVSKY.

Analyzes the social and political processes after the death of Hetman B. Khmelnytsky based on the evidence of historical sources. Researched the policy of Moscow State towards Ukraine.

Стаття надійшла 11.09.2012

УДК 002.1(075.8)

Г.М. Савчук

Українська академія друкарства

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ДОКУМЕНТ»

Стаття присвячена питанню історичної еволюції такого поняття, як «документ». Увага приділена виникненню самого слова, змісту, що в нього вкладався у різні епохи, сучасному тлумаченню. Наголошується, що досі немає єдиного підходу до трактування основного терміна документознавства.

Документ, книга, дипломатика, документація, інформація.

Поняття «документ» є фундаментальним у понятійній системі документознавства. У ньому відображаються ознаки реальних предметів, які служать об'єктами практичної діяльності зі створення, збору, аналітико-синтетичної обробки, зберігання, пошуку, поширення та використання документної інформації в суспільстві. Термін широко використовувався в усіх галузях суспільної діяльності. Майже у кожній сфері знань маємо одну чи кілька версій його розуміння відповідно до специфіки тих об'єктів, яким надається статус документів.